

ARQUEOLOGIA I COL·LECCIONISME: GABRIEL DE MOLINA I ELS INICIS DE LES EXCAVACIONS A EMPÚRIES

Lluís Buscató Somoza

Servei de Monuments de la Diputació de Girona.
llbuscato@ddgi.es

Lluís Pons Pujol

Universitat de Barcelona
llpons@ub.edu

Recibido: 10 de agosto de 2019; devuelto para modificar: 13 de octubre de 2019; Aceptado: 16 de octubre de 2019

Arqueologia i col·leccionisme: Gabriel de Molina i els inicis de les excavacions a Empúries (Resum)

L'any 2008 se celebrà el primer centenari de l'inici de les excavacions arqueològiques a l'antiga ciutat grecorromana d'Empúries. Sense voler negar la importància cultural i simbòlica d'aquest fet, a través de les següents pàgines exposarem que, en realitat, els precedents de les intervencions en aquest jaciment són molt anteriors i en ells hi tingué un paper destacat, entre d'altres personatges avui quasi oblidats, el funcionari Gabriel de Molina Ramos. Raó per la qual creiem d'interès investigar qui era i per quin motiu se sentí atret per l'arqueologia. La base d'aquesta recerca són, en bona part, documents inèdits trobats en diferents arxius catalans i estatals.

Paraules clau: Empúries, arqueologia, historiografia, antiguitats, col·leccionisme, museu, liberalisme, segle XIX.

Archaeology and Collectionism: Gabriel de Molina and the beginning of the excavations at Empúries (Abstract)

The year 2008 marked the centenary of the beginning of the archaeological excavations at the ancient Greco-Roman city of Empúries. Without wishing to deny the cultural and symbolic relevance of this anniversary, in the following pages we will explain that, in fact, the first interventions in this site are much older and, among other characters today almost forgotten, the civil servant Gabriel de Molina Ramos played an important role in them. Reason why we think of interest to investigate who he was and for what reason he was attracted to archaeology. This research is based on unpublished documents found in different Catalan and statewide archives.

Keywords: Empúries, archaeology historiography, collectionism, liberalism, 19th Century

“A principios de 1868, desempeñaba Villaamil el cargo de jefe Económico en una capital de provincia de tercera clase, ciudad arqueológica, de corto y no abundante cosecha de desportillados pucheros e informes pedruscos romanos que al primer azadonazo salían del terruño. En aquel pueblo de pesca pasó la familia de Villaamil la temporada triunfal de su vida, porque allí doña Pura y su hermana daban el tono a las costumbres elegantes y hacían lucidísimo papel figurando en primera línea en el escalafón social”. *Miau* (Benito Pérez Galdós)

El col·leccionisme d'antiguitats i la recol·lecció de peces arqueològiques, tot i que té importants precedents¹, fou a l'Espanya de mitjan segle XIX quan esdevingué una veritable moda social entre els membres de la bona societat². A la pràctica, entre aquests sectors de població el fet de posseir una bona col·lecció o, simplement, tenir facilitat per accedir a peces arqueològiques fou un mitjà molt útil per obtenir prestigi social, aconseguir atreure la simpatia dels poderosos i promoure's dins dels ambients políticament elevats. I, fins hi tot, permeté a alguns col·leccionistes fer-se perdonar errors polítics, derivats del fet d'haver recolzat a un dels bàndols perdedors en algun dels múltiples conflictes que dessagnaren el país durant aquest període històric. Perquè no hem d'oblidar que a més dels càstigs físics i econòmics provocats per una mala elecció política, de retop, també comportava l'ostracisme dels cercles de poder i la impossibilitat d'accedir a les oportunitats econòmiques i professionals que s'oferien al seu redós. En conseqüència, no ens ha de sorprendre gens l'aparició de nombroses societats culturals, sovint promogudes per les autoritats públiques, que agrupaven els interessats en la recol·lecció i estudi d'antiguitats, com eren: les Societats d'Amics del País, les delegacions de *l'Academia de Arqueologia* o, en un àmbit diferent, atès que formaven part de l'administració de l'Estat –en aquest cas de l'anomenada administració honorària–, les Comissions de Monuments³.

En general els membres d'aquestes entitats eren un grup social molt homogeni, bàsicament: advocats, propietaris agrícoles (hisendats), funcionaris, clergues, militars i algun escadusser membre de la petita noblesa. És a dir, majoritàriament membres de la classe mitjana que en un país com era l'Espanya de l'època, mancada d'una indústria potent, devien en bona part la seva situació social al fet d'estar íntimament relacionats, fins i tot professionalment, amb els òrgans de poder polític⁴. Pel fet de tractar-se d'una moda, en bona part potenciada per les autoritats públiques que veien en ella un element que dotava de prestigi el nou model d'estat nacional⁵, és obvi que molts només s'hi apuntaren per figurar; tanmateix no es pot negar que hi havia un nombrós grup que realment sentia interès per l'arqueologia, com demostra el fet que hi dediquessin temps i esforços a recollir, estudiar i publicar sobre ella. Alhora, a causa de la deixadesa de l'Estat en promoure la creació d'unes institucions públiques dedicades a la formació d'especialistes en el conreu de la història

1 Mora, 1998, p. 48 i 49.

2 Beltran, 2002, p. 13.

3 Bello, 1997, p. 330; Ordieres, 1995, p. 46, López, 2006, 1998 i Remesal, Aguilera, Pons, 2002, p. 24.

4 Albuera, 1990, p. 45.

5 Álvarez, 2001, p. 267.

i ciències auxiliars –cal no oblidar que l'arqueologia no entrà en la universitat fins a principis del segle XX⁶–, foren precisament aquestes elits les que d'una manera amateur es feren càrrec de la seva investigació i divulgació⁷. I això succeí fins i tot en àmbits clau com la *Real Academia de la Historia*, on hi predominaven prohoms que hi havien accedit pel seu prestigi polític i social, més que no pas per la seva formació o coneixements⁸, al contrari que succeïa en d'altres països, on a la segona meitat del segle ja començaven a formar a les seves universitats professionals en la matèria⁹.

Finalment, cal dir que dins del conjunt d'erudits que conformaven aquest grup de col·leccionistes i estudiosos del passat s'hi destacaven alguns treballadors de la nova administració pública, que a batzegades anava creant el naixent estat liberal. Aquests, tant per la seva formació, que solia superar a la dels prohoms locals que els envoltaven, com pel fet de trobar-se en una situació professional que els permetia establir contactes amb el conjunt de la província, tenien facilitats per prosperar en aquest àmbit. I, a més, eren els que més profit podien treure de l'estudi i col·lecció d'antiguitats, atès que esdevingué un mitjà per tractar d'afermar la seva sempre precària posició social. S'ha de tenir present que en no provenir aquesta ni del seu origen familiar ni de les seves propietats sempre era inestable i sotmesa als sovintejats canvis polítics del període¹⁰. Un magnífic exemple literari d'això el tenim en el fragment de la novel·la *Miau*, de Benito Pérez Galdós, que hem esmentat al principi d'aquest treball. En ella es descriu com un petit funcionari amb escassos mitjans econòmics era capaç de destacar en el gris ambient de províncies de manera que la seva família, que al seu Madrid original eren ben poca cosa, allà podia accedir al centre de la vida social. Però també podem esmentar casos ben reals, que tornarem a esmentar més endavant, com el del funcionari del Govern Civil gironí Pedro Martínez Quintanilla (1825-1868)¹¹ o el destacat treballador públic i arqueòleg afeccionat Ivo de la Cortina (1805-?)¹². En aquest treball, doncs, tractarem d'estudiar el cas d'un d'aquests treballadors públics, que destacà en el conreu d'aquesta nova ciència tot just incipient, fins ara poc, per no dir quasi desconegut, excepte per algunes escasses referències historiogràfiques. Concretament, fem esment de Gabriel de Molina Ramos, que intervingué activament en les primeres excavacions arqueològiques d'Empúries i deixà prou empremta com perquè un segle després tot un personatge de l'arqueologia espanyola d'època franquista, com era Martín Almagro Basch¹³, s'hi referís elogiosament en diversos dels seus treballs¹⁴.

6 Berlanga, 2001, p. 29

7 Mederos, 2010, p. 196.

8 Pellistrandi, 2004, p. 111 i 146; Peiró, 2006, p. 34.

9 Gran-Aymerich, 2001, p. 178.

10 Nieto, 2006, p. 66, 73 i 406.

11 Per facilitar-ne la lectura i normalitzar el text emprarem sempre la traducció catalana dels noms dels personatges citats, si són d'aquest origen. Únicament mantindrem la grafia castellana en aquells que tinguin clarament aquest origen, perquè pensem que seria caure en una actitud ultracorrectora.

12 Canto, 2009, p. 818.

13 *Diccionario Biográfico Electrónico* (RAH), s. v. "Martín Almagro Basch".

14 Almagro, 1951, p. 173; Almagro, 1956, p. 77.

No obstant això, fora de la seva participació en les primeres intervencions arqueològiques, la seva figura s'ha difuminat amb el pas dels anys, de manera que es desconeixien quasi tots els altres aspectes de la seva vida. En conseqüència, a continuació tractarem d'estudiar, mercès a la localització del seu expedient de funcionari i a la recopilació de dades disperses per múltiples revistes de l'època, els seus orígens familiars, vida professional i personal, que considerem cabdals per entendre i interpretar la seva participació en els inicis de l'arqueologia moderna del nostre país.

Els orígens familiars

Gabriel de Molina Ramos nasqué a la plaça forta de Ceuta, el 30 d'abril de 1802. El seu pare era Juan Molina natural de Blanca a la regió de Múrcia, que per aquestes dates es devia trobar destinat a la guarnició d'aquesta plaça¹⁵. La mare era Ana Ramos de la vila de l'Algarrobo, a Màlaga. Els avis paterns eren Antoni Molina i Isabel Martínez, de Blanca; i els materns José Ramos i María Gallegos, de l'Algarrobo¹⁶.

Figura 1: Dibuix imprès on es representen a uns soldats del cos d'artilleria dirigint-se a guarnir una fortalesa.

Molina en formà part a la seva joventut i fou a causa d'aquest fet que a finals de la segona dècada del segle XIX que arribà a Barcelona on, poc després, inicià la seva carrera funcional.

No tenim cap altra dada del nostre protagonista fins que el primer de maig de l'any 1816 ingressà, a la Coruña, al cos d'artilleria per tal d'iniciar la carrera militar. Aquest ingrés fou a petició del seu pare, que per aquestes dates era capità del mateix cos (es retirà com a tinent coronel), qui sol·licità dels seus superiors la gràcia perquè

15 No tenim notícia que fos militar fins a alguns anys després, el 1816. No obstant això, tenint en compte aquest fet i que la Ceuta de l'època era una ciutat bàsicament militar, habitada per membres de la guarnició, presidiaris i alguns comerciants, deduïm aquest fet (Carmona, 2014, p. 159).

16 AHN-H, Exp. 515, 14-11-1809. En el cas de les referències arxivístiques citarem l'arxiu, fons documental, expedient i data del document. Llista de les abreviatures emprades es troba al final del treball

els seus dos fills, Gabriel de 14 anys i Juan de 12, entressin a l'exèrcit com a soldats distingits¹⁷. Mercès a això Gabriel ho féu com a artiller de segona distingit, la qual cosa era un gran avantatge de cara a futures promocions. Per entendre aquest fet, cal tenir present que l'exèrcit espanyol mantingué les relacions estamentals pròpies de l'Àntic Règim fins a ben entrat el segle XIX¹⁸. A la pràctica, només hi havia dues maneres d'ingressar-hi. La preferent era com a cadet o soldat distingit¹⁹, mentre que la secundària era com a simple soldat. Ambdues vies d'accés es relacionaven directament amb l'origen personal, els nobles empraven majoritàriament la primera, mentre que la resta de gent ho feia per la segona. Mercès a aquest avantatge, en el primer cas era normal que en assolir la vintena ja iniciessin el seu ascens en l'escalafó d'oficials i, posteriorment, arribessin fins i tot a generals. Els segons, en canvi, amb sort podien assolir el grau de tinent o capità²⁰. Com Gabriel de Molina gaudia de la categoria de noble i fill d'oficial –cal entendre que pertanyia a la petita noblesa, allò que tradicionalment s'anomena un “hidalgo”– pogué emprar la primera²¹.

Malgrat aquesta bona entrada les esperances que Molina tingués dipositades en la seva carrera professional a l'exèrcit no es compliren, bàsicament a causa del context històric general que li tocà viure. Des del retorn de Ferran VII al govern, que suposà el restabliment de l'Àntic Règim i la derogació de la Constitució aprovada a Cadis l'any 1812 s'inicià un període de forta inestabilitat política, en què les revoltes dels sectors liberals, recolzades per una part important de l'exèrcit, foren contínues. Malgrat alguns fracassos inicials, finalment, els liberals assoliren l'èxit amb la revolta que protagonitzaren les forces reunides a Andalusia per passar a sufocar la revolta de les colònies americanes l'any 1820. Això permeté l'establiment d'un règim liberal que, amb certes dificultats, es mantingué fins a l'any 1823, quan les potències absolutistes europees decidiren acabar amb ell²². El 7 d'abril d'aquell any un important exèrcit francès, conegut com els “Cent mil fills de Sant Lluís” travessà la frontera i posà fi al règim constitucional amb relativa facilitat; malgrat algunes locals i aferrissades resistències²³. Un cop reintegrat com a monarca absolut Ferran VII, malgrat les promeses fetes, endegà una violenta i massiva repressió. Lògicament l'exèrcit, per haver estat el principal valedor del règim constitucional, la patí especialment; d'aquí que fos, pràcticament, dissolt i l'oficialitat depurada de manera exhaustiva²⁴.

17 AHN-H, Exp. 515: 26/04/1816.

18 Fernández, 1978, p. 103 i Morales, 1988, p. 124.

19 Segons el *Diccionario militar* publicat per la Impremta de Luís Palacios, de Madrid, l'any 1863, s.v. “soldado distinguido” era: “el soldado que, perteneciendo a una familia noble, gozaba de cierta consideración en el cuerpo en que servía. Estaba exento de servicios mecánicos, ceñía espada como los oficiales, y usaba galón de oro o plata en el morrión; alternaba con los cadetes, de los que no se diferenciaba en otra cosa que en no llevar cordones, ni pagaba asistencias: pasado el tiempo de su instrucción ascendía á subteniente”.

20 Martínez, 2004, p. 21.

21 Heredero *et al.*, 1959, p. 118.

22 Carr, 1988, p. 127.

23 Arnabat, 2001, p. 325.

24 Fontana, 2006, p. 85.

Concretament el cos d'artilleria ho fou pel Reial decret del 1 d'octubre de 1823²⁵, de manera que el nostre protagonista fou llicenciat –cal entendre que amb efectes retroactius– el 22 de maig de 1823 (les darreres places fortes liberals es rendiren el mes de novembre). Aquest fet, possiblement, començà a predisposar a Molina contra el règim de Ferran VII, ja que no tenim constància que per aquestes dates s'hagués destacat com a liberal i l'opinió que en tenien els seus superiors era bona²⁶. De fet, que més tard fos readmès –el 21 d'abril de 1825– ho demostra de manera evident. Posteriorment, passà a formar part de la guarnició de Barcelona, no sabem en quin any, però sens dubte fou amb posterioritat a l'evacuació de les tropes franceses, que s'hi mantingueren fins a ben entrat l'any 1827, la qual cosa havia convertit a la capital catalana en un oasi de pau en comparació amb la resta del país, atès que la repressió s'havia vist reduïda per aquest fet²⁷. Finalment, a petició pròpia –un cop havia finit els anys de servei–, cessà i abandonà l'exèrcit. La llicència li fou atorgada el 24 de setembre de 1828 –i comunicada el 6 d'octubre– pel que llavors era inspector i coronel general del Real Cos d'Artillers, el militar d'origen irlandès Carlos Manuel O'Donell y Anhetan [1772-1830], qui ens ha deixat l'única descripció física que en tenim: “Su estatura cinco pies, dos pulgadas y onze líneas –a l'entorn del metre seixanta, en el moment d'allistar-se– (...) pelo y cejas castaño claro, ojos pardos, color blanco, nariz algo gruesa, boca regular”.

A primer cop d'ull aquesta decisió de sol·licitar la baixa i no reenganxar-se pot semblar sorprenent. Tanmateix, si tenim present que en el moment de cessar ja passava dels vint-i-sis anys i només era un simple soldat distingit, quan ja hauria d'haver assolit alguna graduació superior, la decisió ens resulta més comprensible. De fet, sens fa evident que, malgrat no haver-se destacat com a liberal, la restauració de l'Àntic Règim havia estroncat les seves possibilitats de progressar a l'Exèrcit espanyol. En conseqüència Gabriel de Molina, que comptava amb una bona formació –cal no oblidar que l'artilleria era i és un cos tècnic que exigeix una bona preparació als seus membres–, degué creure que la ciutat de Barcelona, que tot just iniciava el procés de convertir-se en la capital industrial d'Espanya²⁸, li oferia unes millors possibilitats per progressar econòmicament i socialment. A més, hem de tenir ben present que per aquestes dates la separació entre l'administració militar i la civil no era tan radical com en l'actualitat, ja que els seus membres procedien sovint dels mateixos estrats socials i, en ser l'exèrcit la institució més sòlida del nou estat liberal, el pas d'una a altre cos era ben vist i, tot sovint, afavorit²⁹.

---

25 Anònim, 1888, p. XIII.

26 AHN-H, Exp. 515, 6/18/1828.

27 Fontana, 2006, p. 236.

28 Fontana, 1988, p. 233.

29 Carr, 1998, p. 215.

Una sortida laboral: el funcionariat i l'establiment a l'Escala

Desconeixem com es guanyà la vida durant els anys immediatament posteriors a la seva sortida de la milícia, però sens dubte fou en activitats que res tenien a veure amb l'administració, atès que no consten en el seu expedient personal. No el tornem a localitzar fins al 28 de desembre de l'any 1831, quan ingressà en la "Comisión de liquidación de atrasos de la Real Hacienda"³⁰ de la província –cal entendre Catalunya, atès que la divisió provincial de Javier Burgos encara no s'havia aprovat³¹, com a escriptur meritori³² (l'ocupà fins al 21 d'octubre de 1834). Tot seguit, ascendí a auxiliar de la secretaria de la Intendència³³, on estava encarregat de gestionar la "mesa de amortización y rentas decimales" i cobrava un sou de 1.400 rals³⁴. Molina desenvolupà la feina a plena satisfacció dels seus superiors³⁵, la qual cosa li permeté fer el seu salt a l'Escala, a l'agost del 1835, quan fou nomenat interventor interí de la seva duana, amb un sou de 3.000 rals, per l'intendent de Barcelona –les duanes, en ser una branca d'hisenda, depenien de la Intendència. El motiu d'aquesta elecció fou, en bona part, per necessitats del Servei. Tot just s'acabava d'iniciar la revolució liberal que endegà el procés desmortitzador³⁶, la qual cosa sobrecarregava de feina una administració ja escassa de mitjans humans³⁷. A això s'hi afegiren les virtuts que els seus superiors veien en ell i els mèrits acumulats com a fidel servidor de l'Estat³⁸.

Un cop instal·lat a l'Escala Gabriel Molina, com no podia ser d'una altra manera, comença a vincular-se obertament amb el bàndol liberal. Aquest fet no ens ha de sorprendre, atès que sent un funcionari això era quasi una obligació. El primer senyal el trobem en veure'l esmentat en un llistat publicada al diari liberal exaltat *El Guàrdia Nacional*, del 21 de març del 1837, on constaven les persones que havien col·laborat en una recollida promoguda per l'Intendent interí del Principat –el seu cap administratiu directe–, a favor de les tropes que combatien al front nord (País

30 D'acord amb la documentació consultada, l'any 1836 ja estava extingida. Teòricament, centrava les seves activitats en gestionar el pagament del deute concret per les administracions públiques.

31 Burgueño, 2011, p. 135.

32 Un meritori era un treballador que ocupava un càrrec per obtenir mèrits. En general es tractava de joves que no cobraven cap mena de sou per la tasca que desenvolupaven, però així feien punts per obtenir una feina a l'administració. En el cas concret del nostre biografiat això sobta i dubtem si la seva plaça corresponia a una tasca de meritori *strictu sensum* atès que ja tenia una certa edat i, evidentment, d'alguna cosa havia de viure.

33 El nom d'aquest organisme procedia del seu màxim cap a l'àmbit provincial l'intendent. Aquesta era una figura heretada de l'Antic Règim que al segle XIX es reconduí a l'àmbit de la hisenda pública, amb caràcter de delegat superior d'aquest Ministeri a la província, on era autònom del govern polític. Alhora, era el cap administratiu de tots els treballadors públics. Desaparegué amb una reforma de l'any 1849 (Reial decret del 28-12-1849).

34 Es tracta de la gestió de tributs amb origen en la fiscalitat d'Antic Règim, d'aquí el nom de delme, cobrats per l'Estat, com les *tercias reales* que eren un ingrés concedit per l'Església a la Corona, que consistia en dos novens dels delmes eclesiàstics recaptats en el seu territori. Sovint eren tributs arrendats.

35 AHN-H, Exp. 515, 2/01/1836.

36 Garcia, 1989, p. 252.

37 Bello, 1997, p. 81.

38 AHN-H, Exp. 515: 2/08/1835.

Basc i Navarra) contra els carlins. Curiosament, apareix juntament amb Francesc Trias, l'administrador de la duana de l'Escala, a qui aviat substituiria, i amb la mateixa quantitat: vint rals³⁹. El setembre de 1837, a la mort del citat Francesc Trias – que degué ocórrer a l'agost, atès que Molina ocupava des d'aquest més el càrrec interinament –, obtingué de manera definitiva el títol d'administrador de la duana, amb un sou de 4.000 rals (AHN-H, Exp. 515: 29/08/1837). També per la mateixa època degué iniciar l'amistat amb l'hisendat i polític progressista Francesc Maranges i Juli (1803-1878), veritable cacic de la població, que era un destacat membre del partit progressista a la província i gran col·leccionista d'antiguitats. Amb tota seguretat fou ell qui inicià al nostre home en aquesta activitat, però aquest tema el tractarem més a fons en un proper apartat.

El mateix any 1837 tingué lloc un fet de gran importància pel nostre protagonista, el setge de l'Escala per part d'una nombrosa partida carlina, en el qual tingué un paper molt destacat. No hem d'oblidar que durant aquest període tenia lloc la Primera Guerra Carlina (1833-1840), que provocava destruccions i morts arreu del país. Tot i que l'Empordà era una zona de predomini liberal, on el carlisme sempre tingué un escàs arrelament, des de mitjan 1836 aquest territori es trobava pràcticament separat de la resta de territoris liberals⁴⁰, la qual cosa afavoria que de tant en tant algun grup de carlins anés cap aquestes terres per tal d'obtenir-ne recursos econòmics i materials. Per tal de minimitzar aquestes incursions bona part de les poblacions havien estat fortificades amb defenses de circumstàncies. Concretament, a l'Escala s'havia bastit un mur espitllerat d'escassa entitat, reforçat per algunes escadusseres torres circulars, que envoltava el nucli urbà. Sens dubte aquesta no era un gran fortificació, però davant d'un enemic poc organitzat, mal armat i amb escassa artilleria, podia esdevenir una fortalesa insalvable si era defensada amb decisió, com així succeí⁴¹. L'atac tingué lloc a finals d'octubre de 1837,⁴² per part d'una partida dirigida pel religiós i cabdill Benet Tristany (1794-1847) i fou àmpliament descrit pel ja citat diari *El Guàrdia Nacional* del 14 de novembre de 1837, que copiava l'informe oficial de la comandància d'armes de la població, raó per la qual el reproduïm parcialment a continuació:

“El 25 del actual a las diez de su mañana, y cuando menos pensaba, fue atacada esta villa por las hordas rebeldes del fanático Tristany, en numero de 3.000 hombres. Duró el fuego hasta las nueve de la noche habiendo sido rechazados todas las veces que osaron atacar los débiles muros que le sirven de fortificación. Los pechos de los individuos de la impertérrita Milicia nacional al mando de su dignísimo comandante D. Francisco Maranges, y la bizarra compañía del primer batallón franco al mando del valiente teniente Vicente Rocafort, fueron los muros que pusieron a raya el furor de las hordas rebeldes. (...). El valiente comandante corría por todas partes y a su intrepidez y denuedo se debe que los enemigos fueran rechazados de

39 No fou una actuació única. L'any 1842 ho féu novament, també per vint rals, a favor de les víctimes de la partida matinera de Ramon Felip (BOPG del 02/07/1842).

40 Papell, 1931, p. 66.

41 Mundet, 1990, p. 243 i 244.

42 En general s'ha parlat d'una partida de 3.000 homes. Sembla ser que, *grosso modo*, aquestes eren les forces inicials de Tristany. No obstant això, sabem que aquesta s'havia dividit per abastar un espai territorial més gran. En conseqüència, el nombre d'atacants es devia situar entorn del miler.

una casa, a la que habían penetrado por un boquete que habían abierto y que sostenían los rebeldes formados en masa; con solo tres hombres les atacó y rechazó a la bayoneta. Aquí fue donde cayó gravemente herido (...)"

A més de Francesc de Maranges (el total de baixes dels defensors foren vuit ferits, sis contusionats i un mort), en la documentació s'esmenta en un lloc destacat a Gabriel de Molina⁴³, que fou ferit en una cuixa. En agraïment pel valor demostrat en l'acció, posteriorment, l'Estat el guardonà, juntament amb d'altres, amb el títol de cavaller de la reial ordre americana d'Isabel la Catòlica⁴⁴ el gener del 1839⁴⁵.

Molina, doncs, ja havia consolidat la seva plaça i s'havia fet un nom dins i fora de la població, raó per la qual degué considerar que havia arribat l'hora de fundar una família. Així doncs, l'any 1838, sol·licità permís per casar-se⁴⁶. Un cop l'obtingué contragué matrimoni amb Rosa Fábregas, originària d'Arenys de Mar, filla de l'oficial d'hisenda Josep Fábregas, de Barcelona, i d'Alejandra Bahamonde, de l'Escorial. El matrimoni tingué tres fills, els dos darrers nascuts a l'Escala: Gabriel l'any 1839, Josep el 27 d'octubre de 1841 i Maria de l'Esperança el 22 d'agost de 1843⁴⁷. I aquesta situació de bonança encara es refermà més quan, al gener de l'any 1842, obtingué el càrrec d'interventor de l'Alfolí de la sal de la població⁴⁸, amb un sou de 6.000 rals⁴⁹, que sumats al sou que ja rebia per dur l'administració de la duana (4.000 rals) era una quantitat gens negligible per a l'època. Malauradament, les coses aviat es torçaren pel nostre biografiat.

El major temor d'un funcionari: la cessantia

La situació política i social del país a finals de l'etapa de govern del general Espartero [1840-1843], que havia assumit la regència del regne immediatament després de la derrota de les forces carlines, era molt inestable a causa de la seva pèssima gestió

43 Per ajudar en la defensa de la plaça hom duqué un petit canó des de les illes de les Medes. La peça, per manca de munició adequada, hagué de ser carregada amb pedres –d'aquí que pensem que es tractava d'un canó de senyals. A tall de mera hipòtesi, cal pensar que Molina era la persona més adequada per encarregar-se del seu ús (Rahola, 1932, p. 148).

44 La *Real Orden de Isabel la Católica* és una distinció espanyola creada pel rei Ferran VII, el 14 de març del 1815, amb el nom de *Real y Americana Orden de Isabel la Católica*, amb l'objectiu de premiar la lleialtat i mèrits obtinguts en actuar en pro de la prosperitat d'aquells territoris. Amb la pèrdua de les colònies americanes passà a honorar comportaments extraordinaris de caràcter civil a favor de la nació.

45 AHN-E, Exp.143: 1/01/1839 i GM: 19/10/1840, p. 1. Vist que la núvia residia a Barcelona, cal pensar que es conegueren mentre treballava a la ciutat comtal i que el matrimoni s'havia retardat per motius econòmics

46 AHN-H, 524 Exp.4730: 21/10/1838.

47 ADG, l'Escala B8, p. 67 i 92.

48 Per aquestes dates i fins a ben entrat el segle XIX la sal fou un monopoli estatal sotmès a forts impostos. De fet, l'Alfolí de l'Escala proveïa de sal a bona part de la comarca de l'Alt Empordà i aportava una bona font de recursos a la hisenda pública. En aquestes dates era gestionat per una empresa que n'havia obtingut la concessió administrativa, d'aquí que Molina pogués mantenir-hi el càrrec un cop fou expulsat de l'administració. A tall de curiositat, cal dir que l'Alfolí i la duana de l'Escala compartien seu.

49 H, Exp. 515: 6-01-1842.

política i econòmica. Una mostra d'això fou la revolta popular que esclatà a Barcelona el novembre del 1842, propiciada per la seva política repressora i lliurecanvista. Aquesta acabà amb el cruel bombardeig de la ciutat comtal i una forta repressió que ajudà a cohesionar els múltiples enemics del regent⁵⁰. A mitjans de 1843 el govern d'Espartero es precipità finalment al desastre, en haver perdut la major part dels seus suports. En poc temps es creà una poderosa coalició, en la qual s'hi barrejaven moderats, progressistes i, fins i tot, republicans, que l'obligaren a exiliar-se a finals de juliol del 1843. Aquest esclat revolucionari es materialitzà en la creació de diverses juntes provincials que donaren suport a la sublevació i la vehicularen.

A la província de Girona la revolta s'inicià a la vila de la Bisbal, on el dia 12 de juny s'instal·là una Junta Provisional de Govern de la Província de Girona, presidida per l'hisendat Ramon Cabrera [1794–1874], consogre de Francesc de Maranges, que també formà part de la Junta. Pocs dies després, el 14, es pronunciaren les principals ciutats de la demarcació. Finalment, el 29 de juny, es constituí l'anomenada Junta Suprema de Govern de la Província de Girona, presidida també per Ramon Cabrera⁵¹. Malauradament pels revoltats, un cop obtinguda la victòria, el nou govern oblidà ràpidament les promeses realitzades i ordenà la dissolució de les juntes provincials. La gran majoria així ho feren, però algunes s'hi resistiren. Finalment, el conflicte esclatà el mes de setembre de 1843 amb la insurrecció de la ciutat de Barcelona. Malgrat que, en teoria, els insurrectes comptaven amb la promesa d'ajut d'altres juntes d'arreu de l'estat de seguida la revolta quedà circumscrita a Catalunya⁵². Curiosament, en el cas de Molina coincidí en dates amb un ascens de la seva categoria administrativa, motivat per una reordenació de la plantilla de duanes. A la pràctica, això li suposà un augment de sou de 1.000 rals –tornarem a parlar d'aquest fet més endavant⁵³.

Girona recolzà majoritàriament el moviment, que rebia el nom de jamància o centralista⁵⁴. La majoria de prohoms que havien format part de l'anterior junta s'hi afegiren, com feren els ja citats Francesc de Maranges i Ramon Cabrera⁵⁵. Malauradament per a ells les forces governamentals, aprofitant l'aïllament de la revolta, reaccionaren amb rapidesa i envoltaren Barcelona, mentre que el general Prim conduïa una columna de l'exèrcit cap al nord i posava setge a Girona, que resistí fins al 9 de novembre. Barcelona aguantà un xic més, però finalment es rendí el 19, tot i que l'entrada de les tropes tingué lloc el 20. Finalment, la fortalesa de Sant Ferran a

50 Fontana, 2003, p. 126.

51 Bosch, 2006, p. 398.

52 Curet, 1961, p. 45.

53 Per aquestes dates s'aprovà, per Reial Ordre del 16 de setembre de 1843, una puja de sou generalitzada pels administradors de les duanes de quarta classe –l'Escala ho era.

54 El mot jamància està relacionat amb els termes gitanos *jamar* o *jalar*, és a dir, menjar. Amb tota probabilitat prové del caràcter popular del moviment, un exèrcit d'extracció popular que sovint passava gana, de manera que era un nom despectiu per indicar el possible motiu de l'allistament: obtenir un mitjà de manutenció. El de centralista, mot que també s'emprava per definir-la, en canvi feia referència al fet que demanaven la formació d'una Junta Central que representés a les provincials.

55 Clara, 2008, p. 163.

Figueres, darrera plaça en poder dels revoltats, caigué a principis de l'any següent⁵⁶. El càstig a aquells que havien recolzat el moviment fou immediat. En primer lloc, es destituïren les autoritats públiques i se'n nomenaren de noves. Alhora, s'iniciaren *de facto*, ja que *de iure* s'havia endegat abans, la purificació dels escassos funcionaris que s'havien afegit a la revolta, alguns dels quals foren empresonats i d'altres s'hagueren d'exiliar, però tots perderen la feina⁵⁷. La repressió fou dirigida per l'intendent Agustín Hidalgo –veritable martell d'heretges dels funcionaris “infidels”– i cap directe de Molina. Aquest fins i tot abans de la fi de la revolta, i actuant com a president interí de la Diputació, ja havia publicat al *Butlletí Oficial de la Província* la següent ordre on quedaven clares les seves intencions i exigia la col·laboració activa dels municipis en la purga, com podem veure en el fragment que reproduïm a continuació:

“(...) manda á todos los alcaldes y Ayuntamientos constitucionales de esta Provincia, que bajo su mas estrecha responsabilidad den inmediatamente cuenta á esta Corporación de las personas sospechosas cuya presencia, influjo y proceder sea contrario al afianzamiento del orden y destrucción del pronunciamiento que se combate, para proceder desde luego á su extrañamiento”⁵⁸.

Tot i que no tenim dades sobre què succeí a l'Escala, el fet que un dels principals dirigents del moviment fos Francesc de Maranges ens indica clarament que la població, situada enmig de la zona controlada inicialment pels revoltats⁵⁹, s'havia posicionat a favor del moviment. I, sens cap mena de dubte, el nostre protagonista l'havia recolzada. De fet, els informes que arribaren a mans dels seus superiors així ho expressaven, d'aquí que tant ell com el cap de la duana subalterna de Palafrugell, Pere Seguí, fossin apartats del càrrec⁶⁰. En concret, fou cessat el 27 de novembre i feu entrega oficiosa del càrrec el 15 de desembre (el cessament oficial, emperò, no arribà fins a l'emissió d'una reial ordre el 16 d'agost de l'any següent)⁶¹. Molina, doncs, perdia un dels puntals damunt dels quals havia bastit la seva economia familiar, la qual cosa el dugué a buscar noves fonts de recursos monetaris. Concretament, des de l'any 1844 fins al 1849 trobem que actuà, de manera habitual, com a secretari del consistori de l'Escala, càrrec que, sens dubte, degué als seus contactes locals⁶².

Per entendre aquest fet i en quina situació laboral quedava, cal tenir present que el funcionariat públic espanyol a principis del segle XIX vivia en una precarietat absoluta. A la pràctica, no existia una veritable carrera administrativa, ja que a l'administració no s'hi entrava per oposicions i els seus treballadors no eren inamovibles. Ans al contrari la seva posició era d'absoluta inestabilitat, atès que estaven sotmesos a la possibilitat de perdre feina i sou cada cop que hi havia un canvi polític. Quan aquest tenia lloc bona part dels funcionaris en exercici passaven a ser cessants

56 Papell, 1931, p. 136.

57 Buscató, 2015, p. 285.

58 BOPG, 28-10-1843, p. 12.

59 Oller, 2003, p. 160.

60 AHN-H, Exp. 515: 7-09-1844.

61 H, 2718, Exp.515: 16-10-1846.

62 BOPG del 19/11/1844, p. 4 i del 3/09/1849, p. 2.

i eren substituïts per d'altres de més fidels al nou govern, que possiblement ja havien cessat en un altre canvi anterior. No ens hauria d'estranyar, doncs, que la figura del cessant –el funcionari que havia perdut la seva plaça i somiava amb un nou canvi polític o pidolava per una plaça pública– esdevingués un element conegut i habitual de l'època⁶³. No obstant això, ser declarat cessant donava dret a un seguit d'avantatges pels quals Molina, inicialment no li foren reconeguts, lluità aferrissadament. En primer lloc, la possibilitat de continuar la carrera administrativa si hi havia un canvi polític, amb el consegüent reconeixement de l'antiguitat acumulada; i, més important encara, entrar a formar part de les classes passives. És a dir, aquelles que tenien dret a rebre una pensió de l'estat– i percebre una part de la remuneració que es gaudia en estar en servei. Emperò, aquesta segona opció només estava disponible per aquells treballadors públics que haguessin cessat amb anterioritat a l'any 1845, com era el cas de Molina⁶⁴.

Finalment, hom li reconegué dret a la cessantia el juliol del 1846, just a temps per salvar la seva economia familiar, perquè l'agost del mateix any deixà de ser interventor de l'Alfolí de la sal⁶⁵. No obstant això recorregué contra aquest acte, atès que no s'havia tingut en compte la darrera puja de sou que havia rebut el setembre del 1843 (inicialment només se li atorgaren 2.000 rals). En aquest aspecte també tingué sort, ja que un cop estudiat el recurs per la superioritat se li donà la raó i li apujaren la pensió a 2.500 rals; tot i que sembla ser que el reconeixement i el pagament no foren immediats, atès que l'any 1849 encara presentà una petició perquè se li fes efectiva⁶⁶.

Malgrat haver aconseguit el reconeixement d'una pensió, a partir d'aquest moment la vida professional de Molina esdevingué inestable, atès que els períodes de treball a l'administració s'alternaren amb d'altres, cada cop més llargs, d'atur forçós. I, certament, aquesta no era una situació òptima per a un home en plena maduresa i amb dona i tres fills. Sabem que a l'octubre del 1851 fou nomenat novament administrador de la duana de l'Escala, primer com a interí i a l'agost del 1852 en propietat⁶⁷, però el març del 1854 fou cessat (en realitat ho fou el setembre del 1853, però mantingué la plaça fins que arribà el seu substitut), sense que en l'expedient s'esmentin els motius⁶⁸, possiblement fossin polítics. Posteriorment, coincidint amb

---

63 Albuera 1990: 47

64 GM del 14-06-1845. A l'article tercer de la Llei de pressupostos de l'Estat, que es publicà en la *Gaceta*, deia: "Desde la publicación de la presente ley, ningún Empleado de nueva entrada tendrá derecho al goce de sueldo por cesantía. Ningún ascenso de los actuales Empleados o Cesantes dará derecho a aumento en el haber de cesantía, si el nuevo empleo se sirve menos de dos años, gozando en otro caso del que por el anterior destinó correspondía, regulado según la ley vigente sobre la materia".

65 AHN-H, Exp. 515: 20-07-1854.

66 AHN-H, Exp. 515: 12-04-1849.

67 AHN-H, Exp.515: 9/08/1852.

68 AHN-H, Exp.515: 20/03/1854.

l'anomenat "Bienni Progressista" [1854-1856] –que recolzà⁶⁹ fou novament nomenat administrador de l'Escala, el març del 1855, però el cessaren de nou el 18 de gener del 1857⁷⁰. A continuació, el juliol del 1857 fou nomenat *d'interventor de la contaduría de consumos de Tarragona* (amb un sou anual de 6.000 rals), la qual cosa implicà el seu trasllat a aquesta ciutat. Malauradament, la seva tasca no fou ben valorada pels seus superiors –els informes que en deixaren són nefastos– i perdé ràpidament el càrrec. Aquest fracàs el degué decidir a marxar a Múrcia –no oblidem que el seu pare n'era originari i possiblement hi tenia casa–, atès que en sol·licitar tornar a percebre la pensió de cessantia demanà cobrar-la en aquesta província⁷¹. La darrera notícia que en tenim data de l'any 1860 quan intentà acompanyar els seus dos fills, que s'havien allistat al cos expedicionari que anava a la Guerra del Marroc; raó per la qual sol·licitava que se li pagués la cessantia a través de la caixa de l'exèrcit. La petició li fou denegada⁷².

Gabriel de Molina morí a finals de la dècada dels seixanta, sense que en sabem la data exacta. L'únic que ens permet intuir-la és una sol·licitud de feina tramesa des de Càceres –pel seu fill Gabriel– l'any 1869, al polític, escriptor i poeta Víctor Balaguer [1824-1901]⁷³ a qui, com veurem més endavant, coneixia per la visita que efectuà de la mà del seu pare a les ruïnes de l'antiga Empúries l'any 1851. En concret, Gabriel Molina fill, que es trobava sense feina –sens dubte havia estat cessat com a conseqüència de la caiguda d'Isabel II [1830-1904] a finals l'any 1868, que inicià una etapa de predomini progressista l'anomenat Sexenni Revolucionari [1868-1874]– i passava per una situació personal precària. Entre d'altres coses esmentava que la seva mare estava al seu càrrec i que encara no cobrava el subsidi de viudetat –entre el reconeixement del dret a percebre'l i l'inici del seu pagament podia passar força temps⁷⁴. Balaguer prometé parlar amb el ministre corresponent, però desconeixem si ho feu i si la petició prosperà⁷⁵.

L'activitat com a arqueòleg

Com ja hem avançat, amb tota seguretat l'interès de Gabriel de Molina per les antiguitats grecoromanes fou força tardà i posterior a la seva arribada a l'Escala, l'any 1835. Un cop aquí sens dubte influït per Francesc Maranges i Juli, amb qui l'arribà

69 En el Full de Serveis de 1855 es fa esment del fet que està en possessió del "Diploma de la cruz de los que defendieron la libertad en las calles de Madrid los dias 17, 18 i 19 de julio de 1854". Es tracta de la lluita que sostingué part de la població de la capital contra les tropes fidels al govern, la qual li donà l'embranchida final i suposà inici al *Bienni Progressista*. És a dir, a la pràctica fou una condecoració concedida a tots aquells que havien donat suport al canvi de règim.

70 AHN-H, Exp.515: 18-01-1857.

71 AHN-H, Exp. 515: 27/07/1858.

72 AHN-H, Exp. 515: 07/01/1860.

73 *Diccionario Biográfico Electrónico* (RAH), s. v. "Víctor Balaguer y Cirera".

74 BMVB Epistolari: 27-09-1869

75 No obstant això, sabem que acabà reincorporant-se a l'administració, atès que l'any 1875 se'l cita a testimoni a un judici i se'l qualifica com a "oficial del cuerpo de administración civil". Vegeu: GM, del 03/08/1975.

a unir una forta amistat, s'interessà pel tema i, com veurem, esdevingué un expert col·leccionista. Alhora, aquest prohòom també degué ser qui l'empenyé a entrar com a soci en la *Sociedad Arqueológica Matritense y Central de España y sus colonias*, entitat que tingué una especial participació en la promoció de les excavacions arqueològiques públiques en aquest jaciment.

Fent un breu incís, cal dir que aquesta societat havia estat fundada l'1 d'abril de 1837 amb el nom de *Sociedad Numismática Matritense*⁷⁶, amb objectiu de difondre per Espanya l'estudi i examen científic de les antiguitats en totes les branques del saber, buscar i publicar obres inèdites d'autors espanyols sobre temes arqueològics, evitar la destrucció de monuments antics espanyols i, en cas de no poder fer-ho, fer-ne descripcions, dibuixos i gravats. Orgànicament, tenia delegacions a les capitals de província anomenades *Diputaciones arqueológicas*, que eren dirigides i coordinades per una seu central a Madrid. Internament, aquestes delegacions estaven formades per un mínim de cinc membres, tot i que podia tenir més corresponsals a la resta de poblacions de la demarcació. A més, es podien fundar noves *Diputaciones* subalternes a la provincial a d'altres localitats, sempre que assolissin un nombre mínim de cinc membres. En concret, la de Girona es fundà el mes de setembre l'any 1842⁷⁷. Poc després, es creà una de delegada a Figueres, sota la presidència de l'hisendat Miquel Sans i Serra⁷⁸. I, finalment, una altra a l'Escala, que ja estava activa l'any 1847 i fou la més longeva de totes, perquè encara existia l'any 1853⁷⁹.

Malauradament, no sabem quan hi ingressà Maranges, però lògicament hagué de ser anterior a l'ingrés de Molina. La primera referència que en tenim data del mes de febrer l'any 1844. En concret, es tracta d'una circular de la central on s'oferia als socis una important rebaixa en la subscripció a l'obra *Museo de antigüedades de la Biblioteca Nacional de Madrid*⁸⁰; alhora que se'l exhortava perquè en fessin la major difusió possible. Ara bé, en ella se l'esmenta com a corresponsal a l'Escala i Empúries, la qual cosa indica clarament que era el membre de la *Sociedad* més antic

76 La societat canvia de nom diverses vegades al llarg de la seva història. Inicialment, com hem vist s'anomenà *Sociedad Numismática y Matritense* [1837-1839]. Posteriorment, passà a denominar-se *Sociedad Arqueológica Matritense y Central de España y sus colonias* [1839-1844]. Puntualment, a l'abril del 1844, rebé el patrocini reial i esdevingué la *Academia Espanyola de Arqueologia*. Les pressions de la *Real Academia de la Història* feren que aquest es revoqués. L'any 1860 passà a denominar-se *Academia Española de Geografía i Arqueologia*. I, finalment, pocs anys abans de desaparèixer, en aconseguir novament patrocini reial passà a dir-se *Academia Real Española de Arqueología y Geografía del Príncipe Alfonso*.

77 Buscató, Pons, 2012, p. 264.

78 Buscató, 2010, p. 633.

79 Curiosament, en l'acta fundacional de la *Diputación de Girona* no diu res de Gabriel de Molina, tot i que sabem que ja estava en contacte amb la citada *Sociedad* i, probablement, n'era soci (de fet, tampoc diu res de Francesc de Maranges). La de Figueres ja estava operativa l'any 1845. La de l'Escala ha de ser és un xic posterior, però no gaire, atès que ja existia l'any 1847; i es mantingué operativa, com a mínim, fins a l'any 1853, quan apareix entre les societats que felicitaren l'edició del llibre *Album nacional y extranjero en honor del Caballero Azara*, coordinat per Basilio Sebastián Castellanos, Madrid: Imprenta de Alejandro Fuentenebro, p. 226.

80 Es tracta de l'obra, coordinada per Basilio Sebastián Castellanos y Losada, *Apuntes para un catálogo de los objetos que comprende la colección del Museo de Antigüedades de la Biblioteca Nacional*. Fou editat l'any 1847.

de la població⁸¹. De fet, si hom té presents els precedents familiars de Francesc de Maranges –alguns dels seus avantpassats havien estat grans i coneguts col·leccionistes d'antiguitats–⁸², tradició que ell havia seguit fins al punt de ser considerat el principal col·leccionista de la província⁸³, és lògic pensar que havia entrat aviat en contacte amb l'entitat.

Figura 2: Retrat de maduresa de Francesc de Maranges i Juli, polític i hisendat gironí. Continua la tradició col·leccionista del seu avantpassat Josep Maria Maranges i Marimón i arribà a posseir la col·lecció d'antiguitats més important de la província. Font: fotografies dels autors.

En tot cas, suposem que Gabriel de Molina ja n'era soci l'any 1842, perquè aquest any la *Sociedad Arqueológica* li adreçà un seguit de preguntes sobre el jaciment d'Empúries, que ell respongué el 6 de setembre mitjançant un informe que, malauradament, no hem localitzat; tot i que l'erudit Joaquim Botet i Sisó (1846–1917) encara el pogué consultar⁸⁴. Igualment, tenim constància que fou l'autor de la veu *Ampurias*, o si més no d'una part, del *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz –el volum on apareix fou publicat

81 AFM so 02/1844. La figura del corresposnal era cabdal en l'estratègia de la *Sociedad*, atès que eren els seus ulls i orelles al territori.

82 Buscató; Fuente, 2013, p. 254.

83 Martínez, 1865, p. 169.

84 Botet, 1879, p. 107.

l'any 1845⁸⁵ i, segurament, també de la veu *La Escala*⁸⁶. En concret, en la primera se'n informa que ja posseïa una col·lecció d'antiguitats amb unes sis-centes medalles –entengui's monedes–, dos ídols de bronze, un cap de marbre, que suposadament representava el deu Bacus, i diverses pedres precioses⁸⁷. Finalment, un darrer element que ens indica els seus més que notables coneixements arqueològics ens el dona un article publicat a la revista madrilenya, fundada per Ramon Mesonero Romanos (1803-1882), *Semanario pintoresco español*, del 20 d'abril de 1845, signat pel president de la *Diputación arqueológica* de Figueres, el ja esmentat Miquel Sans i Serra. En concret, era una resposta a una notícia precedent, on es feia esment a que el llavors secretari del Govern Civil de Tarragona, el ja citat Ivo de la Cortina, havia aconseguit arrencar amb èxit un gran mosaic. Tot i felicitar-lo i presentar-se com a un bon amic seu, l'autor vindicava que no era el primer cop que això succeïa i que ja l'any 1841 Gabriel de Molina ho havia fet. Pel seu interès transcrivim parcialment el text a continuació:

“(…) que dicho levantamiento no es operación nueva en España, pues en julio de 1841, el Sr. D. Gabriel de Molina, socio corresponsal de esta Diputación en la Escala, distinguido no solo por sus conocimientos en arqueología, si que también por su constante afición y desvelos en hacer experiencias en este ramo del saber, practicó igual operación en un pavimento de la misma clase, de 12 pies castellanos de longitud y 6 de latitud, el cual, si bien no merece mención particular por su primor, recuérdanos, sin embargo, aquellos lejanos tiempos en que reverberó sobre él el resplandeciente faro de la antigua, grande y opulenta Ampurias, de cuyo suelo fue arrancado, cuya operación, auxiliado únicamente de seis jornaleros, concluyó a medida de su deseo el expresado Sr. de Molina, habiéndose practicado otro tanto en otro pedazo de mosaico de menor tamaño, que posee hoy día la sociedad académica y recreativa de Figueras”.

En definitiva, a principis dels anys quaranta, Molina ja era un expert en dirigir intervencions arqueològiques i posseïa una petita però interessant col·lecció d'antiguitats. A això calia afegir-hi que, per l'especial situació personal que vivia en aquest moment, disposava de força temps lliure per dedicar-s'hi. Amb tota probabilitat foren aquests dos fets el que propiciaren la seva posterior participació en la primera intervenció pública que es realitzà a Empúries durant els anys 1846 i 1847.

La redescoberta d'Empúries

Si hom vol entendre la situació en què es trobava el jaciment d'Empúries en aquest període cal, sobretot, tenir present que fins a ben entrat el segle XVIII aquest no existia com a tal, la qual cosa no vol dir que no s'hi fessin sovintejades excavacions.

85 Pujol, 1876-1877, p. 173.

86 No tenim cap dada que corrobore aquest segon fet, però si hom llegeix aquest article sorprèn l'especial importància que es dona a les entrades i sortides de bucs i mercaderies del seu port, durant els anys 1844 i 1845. Tot i que per aquestes dates Molina ja havia estat cessat del seu càrrec a la duana mantenia el d'interventor de l'Alfolí i secretari de l'Ajuntament, d'aquí que li fos senzill aconseguir les dades.

87 Madoz, 1985, p. 51 –emprem la reedició d'Antoni Pladevall.

Aquestes, però, no responien a cap voluntat arqueològica, ans al contrari, el que pretenien era recuperar tot allò aprofitable, simplement, per donar-li un nou ús.

A finals d'aquest segle, emperò, es produí un canvi en la percepció de les restes arqueològiques a causa d'una creixent revalorització del món clàssic; tot i que això no aturà l'espòli. A partir de llavors sorgí i es consolidà un creixent interès per l'estudi dels objectes arqueològics, ja fos com a fonts documentals o com a simples curiositats destinades a engruixir les nombroses col·leccions que es formaren durant aquest període. Curiosament, al contrari que succeeix a l'actualitat, aquesta recol·lecció privada d'antiguitats no era vista com a quelcom negatiu, ans al contrari era positiva perquè conservava els objectes per a la nació –entengui's espanyola–, ja que evitava la seva venda a col·leccionistes estrangers⁸⁸. La creixent demanda fou coberta, principalment, pels camperols de la zona que recollien i venien els objectes que apareixien al seu tros, per així aconseguir algun ingrés extra. Ràpidament, però amb un caràcter minoritari, a aquesta recerca s'hi afegiren alguns erudits locals com Josep de Maranges o el frare servita Manuel Romeu, que intervingueren per augmentar les seves pròpies col·leccions, que en bona part regalaren per millorar les seves relacions socials⁸⁹.

L'interès de les autoritats públiques pel jaciment, en canvi, trigà força a iniciar-se. El primer intent del qual tenim notícia data de l'any 1841 quan el governador civil de Girona, Josep Soler, sol·licità permís i recursos al *Ministerio de Gobernación de la Península* per iniciar-hi excavacions arqueològiques⁹⁰. En concret, s'afirmava que d'aprovar-se la petició "Se promete encontrar objetos útiles a las artes, y además dar de comer a los infelices que tanto han padecido en la cruel guerra que ha assolada aquella provincia". És a dir, es barrejaven els interessos científics amb l'intent de subvencionar amb cabals públics una població que s'havia mostrat extremadament fidel al govern liberal. Malauradament, la petició, després d'un breu estudi de la *Real Academia de la Historia*, fou refusada. No obstant això, només alguns anys després el tema es reobrí i aquest cop si rebé tant el beneplàcit de les autoritats com una petita subvenció, la qual cosa ens duu a plantejar-nos què havia canviat?

L'origen d'aquesta nova intervenció, desenvolupada durant els anys 1846-1847 i dirigida per la Comissió de Monuments de Girona (a partir d'ara CMG)⁹¹, es troba en l'apropiació per part d'aquesta entitat d'una actuació inicialment projectada per la ja esmentada *Diputación Arqueológica* de Figueres. En concret, aquest pretenia iniciar la recollida d'antiguitats adquirint-les directament als agricultors, amb l'objectiu de crear un petit museu a la població. El projecte era ben vist per la *Comisión Central* (a partir d'ara CC), superior de la CMG, raó per la qual aconsellà a la seva delegada que hi cooperés activament.

La posterior obtenció d'una petita subvenció econòmica de la Diputació de Girona, juntament amb l'entrada en la CMG de la persona encarregada de dirigir-la, el

88 Pujol, 1878, p. 8.

89 Buscató; De la Fuente, 2013, p. 251 i 260.

90 Oliveras 2008: 35

91 Remesal; Aguilera; Pons, 2002, p. 33-35.

religiós i pedagog Julián González de Soto (1803-1864)⁹² va comportar que la CMG passés a controlar el projecte. Anteriorment, aquest erudit, mentre residia a Figueres, havia format part de la *Diputación Arqueologica* d'aquesta vila però en passar a dirigir l'institut de segon ensenyament de Girona ingressà en la CMG com vocal. Alhora, s'abandonà la idea inicial de comprar objectes i s'optà per actuar-hi sense mitjancers, contractant treballadors i excavant el terreny –tal com s'havia plantejat ja l'any 1841. Possiblement, a més de donar feina a treballadors de la població, això fou motivat pels exorbitants preus que tenien els objectes arqueològics en el mercat lliure.

Figura 3: Vista general de la Neapolis de Empúries a principis del segle XX, amb el nucli de Sant Martí en segon terme, abans d'iniciar-se les intervencions arqueològiques dirigides per la Junta de Museus de Barcelona.

Hom pot observar com pràcticament tot el jaciment estava ocupat per camps de cultiu, majoritàriament vinyes, i només de manera aïllada sobresortien alguns escadussers murs.

Font: Arxiu d'imatges Emili Massanes i Burcet – Diputació de Girona).

El nomenament oficial de González de Soto tingué lloc per Reial Ordre el mes de juliol de 1846, tot i que sembla ser que abans havia rebut alguna delegació no oficial. La intervenció s'inicià a principis de setembre (hi treballà del dia 9 al 15). Afortunadament la coneixem prou bé mercès al fet que s'ha conservat l'informe que trameté a la CC. Es tracta de *Memoria sobre las excavaciones practicadas en las ruinas de Ampurias en el mes de Setiembre del presente año de 1846*⁹³. En ella González de Soto comenta que sempre l'acompanyà Molina, que li feia de cicerone; tot i que també hi col·laboraren d'altres prohoms com Francesc de Maranges. També documenta que Molina havia ampliat els seus interessos col·leccionistes cap a objectes fins ara poc

92 *Diccionario Biográfico Electrónico* (RAH), s.v., "Julián González de Soto Serrato".

93 Transcrita y comentada a Buscató; Pons, 2012b.

estimats per l'arqueologia, com eren els fragments de vidre dels quals en tenia una bona col·lecció.

Figura 4: Retrat de Julián González de Soto actualment conservat a l'Institut Ramon Muntaner de Figueres, del qual fou el seu primer director.

Pels seus amplis coneixements lingüístics i històrics i pel fet de poder actuar com a baula entre la CMG i els membres de la Diputació Arqueològica de l'Empordà, era membre d'ambdues societats, fou nomenat director de les excavacions a Empúries el mes de setembre de 1846

Font: fotografia dels autors.

L'actuació finalitzà sobtadament el dia 15, quan González de Soto hagué de tornar a Girona per temes professionals. El cost total d'aquesta primera fase fou modest, ja que pujà només de 600 rals, dels 6.000 que la Diputació havia atorgat per a l'empresa. Les posteriors excavacions foren dirigides per Gabriel de Molina, també auxiliat per l'hisendat Francesc de Maranges. Desgraciadament, aquesta segona fase ens és menys coneguda, ja que no tenim una memòria detallada que la descrigui. Amb tot, se sap que durant el mes de novembre del mateix any es van descobrir les restes de la basílica paleocristiana de la neapoli. També en tenim notícia per unes

l·listes d'entrades de materials procedents del jaciment en el museu provincial (en realitat una simple habitació dins de l'antic convent de Sant Antoni, que per aquestes dates ja acollia l'Institut Provincial). Aquestes es van publicar en el BOPG al llarg dels mesos de febrer a maig de 1847, la qual cosa confirmaria que les excavacions continuaren com a mínim fins a l'abril. El més destacat d'aquestes l·listes és que a més de les troballes procedents de l'excavació hi consten algunes donacions fetes al museu per particulars. En concret, s'esmenta que Gabriel de Molina féu donació d'un important nombre de monedes, que hem d'entendre procedien de la seva col·lecció particular⁹⁴.

Malgrat que no hem localitzat cap informe, com el redactat per Julián González de Soto per a la primer part de l'excavació, disposem d'alguna dada que ens duu a pensar que la intervenció donà com a resultat alguna mena de document o memòria, malauradament avui dia il·localitzable. Parlem concretament d'un article sobre Empúries –publicat en dues tongades–, en el setmanari valencià *El Fénix*, pel periodista Juan Antonio Almela [1810-1897]. En concret, les dades relatives a l'excavació feta per Molina apareixen en la segona –publicada el 2 d'abril de 1848 (l'anterior era del 12 de desembre del 1847)–, on es feia la següent descripció:

“No obstante, puede asegurarse que Ampurias no pereció por resolución, como aseguran algunos autores, sino por efecto de una catástrofe tan rápida como violenta. Pruébalo la confusión estraña del terreno reconocido hasta la profundidad de diez y ocho pies en la excavación practicada recientemente por D. Gabriel de Molina en una extensión de ciento veinte, en la cual encontró una sucesión de capas de arcilla de transporte, arena y ceniza; gran cantidad de fragmentos de obra de barro cocido, escoria de hierro y carbón vegetal en forma de filones, y huesos humanos. Y lo prueban también las joyas de metales preciosos, monedas y otros objetos de valor que se han estraído y se estraen en abundancia; así como algunos utensilios de aquellas materias que resisten á la incuria de los tiempos y a la acción de la humedad, que ciertamente no existirían si la ciudad hubiera sido abandonada paulatinamente por sus habitantes, pues claro es que éstos no dejarían en ella sus intereses”.

Malgrat la brevetat de les dades és evident que Almela tingué a les mans alguna mena de document descriptiu de la intervenció, perquè no hi ha cap publicació coneguda de l'època on s'esmenti amb tanta exactitud la intervenció feta per Molina. Pel que fa a l'origen de la informació, és evident que li va arribar a través de l'erudit, hisendat i secretari de la CMG Joaquim Pujol i Santo [1819-1885], amb vincles familiars directes al País Valencià, que és repetidament esmentat en l'article⁹⁵. Pel que fa a l'excavació, sabem que el mes de juny de 1847 ja s'havia aturat per manca de fons. Per aquest motiu Molina oficià a la CMG –el logo de l'escrit duia el text: *Academia Española de Arqueología. Diputación de la Escala-Ampurias*–, per intentar obtenir un petit ajut de 400 rals que li permetessin tornar a cobrir les restes i retornar els terrenys als propietaris tal com estaven abans de l'excavació⁹⁶. Tanmateix això no suposà la fi de les intervencions arqueològiques al jaciment, ja que immediatament algunes

94 BOPG del 05/03/1847, p. 2. Sobre el mateix tema vegeu també: Llorens *et al.*, 2006, p. 18.

95 Buscató, 2015, p. 271.

96 BCN. Fps. 4421/6, 02/06/1847.

persones relacionades amb la intervenció precedent, juntament amb d'altres que no surten citats com a col·laboradors però podrien haver-ho estat també, formaren una societat privada i continuaren les excavacions. En concret, ens referim a Francesc Maranges i Juli, Gabriel de Molina i el ja esmentat Joaquim Pujol i Santo. La intervenció, però, ja era estrictament privada i la Comissió de Monuments de Girona no hi tenia cap relació directa, ja que només pretenia abastir les col·leccions particulars del seus promotors. A la pràctica, aquesta actuació ens permet veure clarament la difusa separació que existia entre les activitats d'ens públics i de particulars durant aquest període, atès que en tots dos àmbits es movien les mateixes persones⁹⁷. Finalment, l'últim esment literari que tenim a Molina prové d'un text del poeta i polític Víctor Balaguer, que visità les ruïnes de l'Escala l'any 1851 en el context d'un viatge que féu a l'altre costat dels Pirineus, ens deixà la següent descripció, que reproduïm *in extenso* a continuació:

“Nos detuvimos en la Escala, pequeño puerto de mar, que se halla á un cuarto de hora escaso de Ampurias, y preguntamos por el Sr. de Maranjes, rico propietario que allí habita la mayor parte del año y del que yo tenia ya noticia como del mejor cicerone que se podía escoger para visitar las ruinas. Maranjes me presentó al señor de Molina, sugeto apreciableísimo que vive también en la Escala y que ha tenido lugar de hacer varias excavaciones en Ampurias. Los nombres de Maranjes y de Molina irán siempre unidos á los recuerdos de Ampurias. A ellos se debe en gran parte que esto no esté del todo abandonado y perdido, a ellos se deben no pocos datos y noticias que han proporcionado ocasión de encontrar preciosidades, a ellos en fin se debe el hallazgo del magnífico mosaico deque hablaré mas abajo. Maranjes y Molina, con una abnegación como solo puede darla el amor al arte y los recuerdos de tiempos antiguos, se han constituido en una especie de custodios, mejor diré de depositarios de aquellos escombros, y ellos hacen todo lo que en otro país haria el gobierno. Su celo, su actividad, su constancia se han mostrado en mil ocasiones. Si Ampurias no ha sido aun descubierta, si no existe ya en Cataluña otra Pompeyo, cúlpese á otros que no á ellos. Ellos dos solos han hecho más que una academia toda”⁹⁸.

Conclusions

A la primera meitat del segle XIX a Espanya s'instal·la un nou model d'estat, econòmicament liberal, políticament moderat i territorialment centralista; de fet, una còpia del model francès més o menys adaptada a les circumstàncies nacionals, amb la diferència que les elits propietàries dirigents a la pràctica estaven tutelades pels militars, que foren els veritables àrbitres del poder polític.

Òbviament, com han fet sempre tots els règims polítics, per consolidar-se li calia crear un cert consens social i nacional, si més no entre les elits polítiques i econòmiques, més quan les bases on es fonamentava foren repetidament posades en dubte *manu militari* per les restes de l'Àntic Règim agrupades entorn del carlisme; i, de manera creixent, pels sector liberals més exaltats: republicans i socialistes. En aquest context, ciències que en teoria eren asèptiques com la història i l'arqueologia, l'art o

97 Buscató; Pons, 2002, p. 202.

98 Balaguer, 1852, p. 52 i 53.

la literatura, esdevingueren mitjans útils per cohesionar les noves comunitats nacionals.

I en aquesta fita comptaren amb la col·laboració de nombrosos investigadors i erudits, molts d'ells funcionaris o relacionats estretament amb els òrgans administratius i polítics. Gabriel de Molina Ramos és, doncs, un clar exemple de la tipologia de funcionaris amb inquietuds culturals, que ajudaren a fonamentar amb la seva tasca professional, fins i tot amb les armes a la mà, i intel·lectual el nou model d'estat nacional a l'Espanya del segle XIX. Malauradament, el prestigi professional i cultural adquirit no fou cap garantia i al final de la seva vida caigué víctima del mateix sistema que ajudà a crear, que el condemnà a ser un dels múltiples funcionaris cessants que pul·lulaven pel país implorant i esperant, sovint inútilment, un càrrec a l'administració per poder guanyar-se la vida i sortir de la misèria.

Documentació i Premsa (abreviatures)

GM	Gaceta de Madrid
BOPG	Boletín Oficial de la Provincia de Gerona
ADG	Arxiu Diocesà de Girona
	Arxius parroquials dipositats: l'Escala – llibre de bateig (B).
BMVB	Biblioteca Museu Víctor Balaguer
	Epistolari (1842-1890). Signatura 690176. Ofici de Gabriel de Molina a Víctor Balaguer del 27/07/1869
AHN-H	Archivo Historico Nacional - HACIENDA
	Expediente de clasificación de cesantía de Gabriel Molina Ramos, administrador de la Aduana de la Escala en la provincia de Girona. FC-M HACIENDA (a partir d'ara H), 2718, Exp. 515.
	Expediente de licencia de casamiento de Gabriel Molina, Administrador de Rentas Estancadas de la Escala, Ministerio de Hacienda en Madrid, con Rosa FábregasFCM. HACIENDA,524, Exp.4730.
AHN-E	Archivo Historico Nacional - ESTADO
	Nombramiento de Caballero de la Orden de Isabel la Católica a Gabriel de Molina, Administrador de Rentas de la Villa de Escala. ESTADO 6322, Exp. 143.
BNC-Fps	Biblioteca Nacional de Catalunya – Fons Pujos Santo
	Ofici de Gabriel de Molina, president de la Diputació arqueològica d'Empúries a la CMG, del 02-06-1847.
AFM	Arxiu Familiar de la Família Maranges (sense organitzar)

Bibliografia

- ALBUERA GUIRNALDOS, Antonio. El cesante: análisis de un tipo social del siglo XIX. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 1990, p. 45-66.
- ALMAGRO BASCH, Martín. *Las fuentes antiguas referentes a Ampurias*. Barcelona: Diputación de Barcelona, 1951.

- ALMAGRO BASCH, Martín. Gerona en la historia de las excavaciones de Ampurias. *Revista de Gerona*, 1956, 1, p.75-82.
- ÁLVAREZ JUNCO, José. *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2001.
- ANÒNIM. *Personal y organización del cuerpo de artillería en 1 de enero de 1888*. Madrid: Imprenta del cuerpo de artilleros, 1888.
- ARNABAT MATA, Ramón. *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya*. Vic: Eumo Editorial, 2001.
- BALAGUER i CIRERA, Víctor. *Recuerdos de viaje*. Barcelona: Diario de Barcelona, 1852.
- BELLO VOCES, Josefina. *Frailes, intendentes y políticos*. Madrid: Taurus, 1997.
- BELTRÁN FORTES, José. Arqueología sevillana de la segunda mitad del siglo XIX. In *Arqueología fin de siglo. La arqueología espanyola de la segunda mitad del siglo XIX (I reunió andaluza de historiografía arqueológica)*. Sevilla: 2002, p. 11-42.
- BERLANGA PALOMO, María José. La enseñanza de la arqueología en el siglo XIX de las cátedras de Castellanos de Losada a la introducción en los estudios universitarios. *Anales de Arqueología cordovesa*, 2001, 12, p. 13-33.
- BOSCH i PORTELL, Mònica. De la regència d'Espartero al segon període de govern moderat. Girona: Edicions CCG, 2006.
- BOTET i SISÓ, Joaquim. *Notícia histórica y arqueológica de la ciudad de Emporion*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1879.
- BURGUEÑO, Jesús. *La invención de las provincias*. Madrid: Catarata, 2011.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís. Pedro Martínez Quintanilla. Un funcionari a la Girona del segle XIX. *Revista de Girona*, 2007, núm. 241, p. 38-43.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís. Els inicis de les excavacions arqueològiques a Empúries. Una iniciativa empordanesa. In *Miscel·lania en honor de Josep Maria Marquès*, Barcelona: Edicions de l'Abadia de Montserrat, 2010 p. 629-638.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís. Apunts per a una biografia de Joaquim Pujol i Santo: militar, funcionari, hisendat i col·leccionista d'antiguitats. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 2015, LVI, , p. 265-306.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís; DE LA FUENTE, Pablo. El col·leccionisme d'antiguitats com a mitjà de promoció social: el cas de Josep de Maranges i Marimon. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2013, 23, p. 249-268.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís.; PONS i PUJOL, Lluís. La troballa del mosaic del sacrifici d'Ifigènia a Empúries i la seva posterior adquisició per la Comissió de Monuments de Girona. Uns fets poc coneguts. *Empúries*, 2002, vol. 53, p. 195-209.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Ll.; PONS i PUJOL, Ll. La diputación arqueológica de la provincia de Gerona: erudición y arqueología en la primera mitad del siglo XIX. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 2012a, Tomo CCIX, Cuaderno II, p. 255-279.
- BUSCATÓ i SOMOZA, Lluís; PONS i PUJOL, Lluís. La descoberta d'Empúries: les excavacions de 1846 i 1847. *Biblio 3W. Revista Bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*. [En línia]. Barcelona: Universidad de Barcelona, 2012b, Vol. XVII, nº 980. <<http://www.ub.edu/geocrit/b3w-980.htm>>. [ISSN 1138-9796].

- CALLE MARÍN, S. La Academia perdida: La Real de Arqueología y Geografía del Príncipe Alfonso (1837-1869), In *Excavando papeles. Indagaciones arqueológicas en los archivos españoles*. Alcalá de Henares: AACHE Ediciones de Guadalajara, 2004, p. 121-152.
- CANTO, Alicia María. Ivo de la Cortina. In *Diccionario biográfico español*. Núm. 14. Madrid: Real Academia de la Historia, 2009, p. 818-820.
- CLARÀ, Josep. Ramon de Cabrera i de Ciurana (1794-1874), polític empordanès. *Estudis del Baix Empordà*, 2008, núm. 27, p. 155-166.
- CARR, Raymond. *España 1808-1975*. Barcelona: Ariel, 1998 (8ª ed.).
- CURET, Francesc. *La jamància 1842-1843*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1961.
- FERNÁNDEZ BASTARRECHE, Fernando. *El Ejército español en el siglo XIX*. Madrid: Siglo XXI, 1978.
- FONTANA, Josep. *La fi de l'antic règim i la industrialització (Volum V de La Història de Catalunya dirigida per Pierre Vilar)*. Barcelona: Edicions 62, 1988.
- FONTANA, Josep. (2006) *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834*, Crítica, Barcelona.
- GARCÍA i ROVIRA, Anna Maria. *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*. Vic: Eumo, 1989.
- GRAN-AYMERICH, Eva. *El nacimiento de la arqueología moderna 1798-1945*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2001.
- HEREDERO y ROURA Federico, et al. *Archivo General de Segóvia. Índice de expedientes personales*. Madrid: Ediciones Hidalguía, 1959.
- LLORENS i RAMS, Josep Maria; PLANA i PAR, Clàudia; COSTA i VIARÉS, Immaculada. *La Comissió de Monuments històrics i Artístics de la província de Girona (1844-1981). Catàleg dels fons documentals*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2006.
- LÓPEZ TRUJILLO, Miguel Àngel. *Patrimonio. La lucha por los bienes culturales (1500-1939)*. Gijón: Ediciones Trea, 2006.
- MARTÍNEZ QUINTANILLA, Pedro. *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Diputación de Gerona, Gerona: 1865.
- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique. El largo ocaso del ejército español de la Ilustración: reflexiones en torno a una secuencia temporal. *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 2004, 22, p. 7-57.
- MEDEROS MARTÍN, Alfredo, Anàlisis de una decadencia. La arqueología española del siglo XIX. El impulso isabelino (1830-1867). *Cuadernos de Prehistoria y arqueología de la Universitat Autònoma de Madrid*, 2010, 36, p. 159-216.
- MORA, Gloria. *Historias de mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998.
- MORALES MOYA, Antonio. Milicia y nobleza en el siglo XVIII. *Cuadernos de Historia Moderna*, 1998, 9, p. 121-137.
- MUNDET GIFRÉ, Josep Maria. *La Primera Guerra Carlina a Catalunya: història militar i política*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1990.

- NIETO, Alejandro. *Historia administrativa de la regencia de María Cristina*. Barcelona: Ariel, 2006.
- ORDIERES DíEZ, Isabel. *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*, Madrid: Ministerio de Cultura, 1995.
- OLIVERAS, Carme. Els precedents de la recerca. Una visió de l'Empordà. *Annals de l'Institut d'estudis Empordanesos*, 2008, núm. 39, p. 31-48.
- OLLÉ i ROMEU, Josep Maria. *L'oligarquia i la construcció de l'estat centralista. Estat de setge a Catalunya (1844-1847)*, Barcelona: autoedició, 2003.
- PAPELL, Antonio. *L'Empordà a la guerra carlina (mig segle d'història empordanesa)*. Figueres: Tipografia Ideal, 1931.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio. *Los guardianes de la historia*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2006.
- PELLISTRANDI, Benoît. *Un discours national? La Real Academia de la Historia entre science et politique (1847-1897)*. Madrid: Casa de Velazquez, 2004.
- PUJOL y CAMPS, Celestino. ¿Existe Empúrias? *Revista de Gerona*. 1876-1877, Vol. I, 169-174.
- PUJOL y CAMPS, Celestino. *Estudio de las monedas de Empurias y Rhode con sus imitaciones*. Sevilla: Imp. y lit. De José Maria Ariza, 1878.
- RAHOLA, Carles. *Vides heroiques*, Girona: Tallers gràfics de la Casa d'Assistència i Ensenyament, 1932.
- REMESAL RODRÍGUEZ, José; AGUILERA MARTÍN, Antonio; PONS PUJOL, Lluís. *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Catalunya. Catàleg i índexs*. Trad. de Ll. Pons Pujol. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2002.

© Copyright: Lluís Buscató Somoza i Lluís Pons Pujol, 2019

© Copyright: Biblio3W, 2019.

Ficha bibliográfica:

BUSCATÓ SOMOZA, Lluís; PONS PUJOL, Lluís. Arqueologia i col·leccionisme: Gabriel de Molina i els inicis de les excavacions a Empúries. *Biblio3W Revista Bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 5 de diciembre de 2019, vol. XXIV, nº 1283. [ISSN: 1138-9796]